

- защиты веры и церкви / К. В. Харлампович. – Казань: Типо-литография Императорского ун-та, 1898. – 525, 54 с.
12. Киприанович Г. Я. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего времени до настоящего времени. – 2-е доп. Изд. Вильно, 1899. – 288 с.
 13. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. – С. 265–278. – Киев: типография Е. Я. Федорова, Крещатицкая площ., 1885. – 351 с.
 14. Антонович В. Б. Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви / Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. – С. 279–342. – Киев: типография Е. Я. Федорова, Крещатицкая площ., 1885. – 351 с.
 15. Акты, относящиеся к истории Западной России, собр. изд. Археогр. Комиссией: в 5 т. – СПб.: Тип. Э. Праца, 1846–1853. – Т. 4: 1588–1632. – 1851. – 317 с.
 16. Левицкий О. Предисловие / Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 1 Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 г.). – 1883. – 939 с.

УДК: 94(477):930.25:323.2«19/20»

Олександр Ігнатуша
(м. Запоріжжя)

ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЙ АРХІВНОЇ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ ХХ–ХХІ ст.

Охарактеризовано зв'язок між державною політикою та станом архівної справи в Україні протягом ХХ – початку ХХІ ст. Висвітлено етапи і тенденції змін в архівній сфері у залежності від політичних пріоритетів влади. Показано гальмівний вплив компартійної системи та російських національно-політичних чинників на архівне середовище України. Унаочнено форми українського національного архівного будівництва.

Ключові слова: архівна справа, державна політика, джерела, комуністична партія, ідеологія, Національний архівний фонд.

У політично структурованому суспільстві виникло чимало варіантів формування та використання архівів, а відтак – і традицій забезпечення їхнього існування, розвитку, і, навіть, припинення діяльності.

Проблема забезпечення ефективної діяльності архівів розділилася на кілька важливих: створення умов для комплектування архівів необхідними документами і матеріалами, забезпечення їх фізичної схоронності, запровадження обліку та науково-довідкового апарату, визначення та дотримання алгоритму використання архівних джерел, створення страхового фонду тощо.

Складність політичної боротьби в Україні і почергова зміна політичної влади показали різність варіантів і пріоритетів побудови національної архівної системи.

Першим державним органом управління архівною справою в Україні був Бібліотечно-архівний відділ Департаменту мистецтв Генерального секретарства справ освітніх Української Народної Республіки, очолюваний О. С. Грушевським, який почав працювати над створенням Національного архіву [1].

Ці напрямки національної архівної реформи поглибив архівно-книжно-бібліотечний відділ Головного управління у справах мистецтв та національної культури Міністерства народної освіти Української Держави, очолюваний В. Л. Модзалевським.

За часів Директорії діяльність архівних установ УНР спрямовувала Архівна комісія Міністерства народної освіти під керівництвом професора П. В. Клименка.

Таким чином, українські уряди почали розбудову національної архівної справи, керуючись національно-державними, національно-культурними й національно-освітніми пріоритетами.

Принципово іншу філософію архівного будівництва запропонували більшовики, які стали переможцями у боротьбі за владу в Україні.

Їхньою мотивацією для збереження архівів була не традиція шанобливого ставлення до культурної спадщини попередніх поколінь, а політична ідея – пропаганди антинародної сутності царського режиму, його соціальної політики та своєї політичної правоти.

Як відомо, 1 червня 1918 р. голова Ради народних комісарів РРФСР В. Ленін підписав декрет «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в Російській Соціалістичній Федеративній Радянській Республіці». Він проголосив всенародною власністю документальні матеріали державних установ. Знищувати їх без відома і дозволу державних архівних органів заборонялося [2, с. 383-385]. За логікою радянського будівництва, цей декрет «загальнофедеративного значення» поширювався й в Україні. Згодом з'явилося українське радянське законодавство у цій сфері. Але воно повністю копіювало російську практику.

У вересні 1921 р. на базі Архівного відділу Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини сформували Головне архівне керування (Головарх). Воно нетривалий час продовжувало діяти при Народному комісаріаті освіти УСРР. Завідував ним М. О. Скрипник. На місцях, з початку 1922 р., почали створювати губернські архівні управління – «губархи», а в їхньому віданні – губернські історичні архіви. У столиці – Харкові – та Києві створили центральні історичні архіви. Проте, не дивлячись на наявний

професійно-науковий і національно-патріотичний потенціал працівників архівної галузі, сама система не дозволяла владі реалізації її історико-політичних завдань. Тому неминучими виявилися подальші неодноразові реорганізації цієї системи, позбавлення її інтелектуальних, українських національно-патріотичних сил, і включення її у більш жорсткий зв'язок з комуністично-партійними, адміністративно-управлінськими ланками держави і, навіть, із силовим її блоком, про що зазначимо далі.

Що ж до архівів державно-політичних противників радянської влади – Української Центральної Ради та Гетьманату та їх місцевих органів – то їх документи також мали бути зосереджені в радянських державних сховищах. Очевидно, що радянська влада не хотіла, аби ці архіви стали неконтрольованими. Обмежений доступ до цих документів дозволявся лише за клопотанням державної установи чи навчального закладу з наявністю відповідного рівня «допуску», що видавався «спецвідділом», який аж до розпаду СРСР контролювався КДБ. Це забезпечувало політичну лояльність історика.

31 жовтня 1922 р. Рада Народних Комісарів УСРР прийняла постанову «Про охорону архівів». Ця постанова декларувала створення «єдиного державного архівного фонду», розуміючи під ним закінчені діловодством «справи, документи й листування всіх скасованих і тепер існуючих урядових і громадських установ» [3, с. 804].

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 16 грудня 1925 р. «Про єдиний державний архівний фонд УСРР» лише підтверджувала основні положення урядової постанови від 31 жовтня 1922 р., вносячи зміни щодо системи управління галузі, уточнювала поняття «єдиного державного архівного фонду УСРР». Обумовлювалася роль Головного архівного управління (до 1925 р. – «керування») та місцевих архівних органів у системі зберігання, переміщення, знищення архівних документів [4, с. 1430-1433].

Позитивні результати для розвитку галузі принесло заснування періодичних видань: «Бюлетеня Укрцентрархіву» (1925–1931) та журналу «Архівна справа» (1925–1930 рр.). Проте політизація активно наступала й по архівно-видавничій лінії, що унаочнили зміни назв згаданого журналу. У 1931–1932 рр. він виходив під назвою «Радянський архів», а 1932–1933 рр. – «Архів Радянської України», згодом взагалі припинивши існування.

Специфіка радянської політичної системи, що була жорстко централізована і забезпечувала монополію комуністичної партії на владу, в архівній сфері проявилася виокремленням системи партійних архівів. Її центральною ланкою був Всеукраїнський істпарт – комісія з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії,

створена у Харкові 1921 року при Наркоматі освіти УСРР. Її прототипом був московський Центральний істпарт. Проте вже з березня 1922 р., за російським аналогом, Всеукраїнський істпарт підпорядкували ЦК КП(б)У, а з 1929 р. реорганізували в Інститут історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. На місцях діяли губернські, а пізніше – окружні та обласні відділи істпарту на правах відділів комітетів КП(б)У.

Після реорганізації істпартів роль центральної установи по архівно-партійній лінії перейняв Центральний партійний архів при ЦК КП(б)У. Він був вищою інстанцією для партійних архівів обласних комітетів КП(б)У, що були пов'язані з місцевими партійними організаціями районів, міст, державних виробничих об'єднань, підприємств, органів влади, установ, радгоспів, колгоспів тощо. Відповідальні за архіви на місцях – здебільшого секретарі партійних організацій, забезпечували впорядкування, оформлення і передачу документів на зберігання до відповідного центрального чи обласного партійного архіву. Експертиза цінності і передача документів на постійне зберігання до партійних архівів здійснювалася за іншими приписами, аніж до державних архівів. Часто низові партійні документи не відображали реального стану справ, але встановити це у партійних органів бракувало можливостей. Наприклад, у період брежнєвського «застою» документи низових партійних осередків, а особливо – партійних зборів і засідань бюро, – часто були витвором фантазії секретарів парторганізацій, вимушених здавати до архіву такі «документи». Так творилася і підтримувалася ілюзія «бурхливої діяльності» партійних організацій, які давно були вражені формалізмом.

Система партійних архівів не підпорядковувалася правилам роботи державних архівів України. Це означало, що її облік, порядок оформлення справ, довідковий апарат, а також правила доступу до джерел інформації могли бути іншими, ніж у державних архівах України.

Чи не найпоказовішою з адміністративно-політичних змін стало ввірення архівної системи у 1938 році Народному комісаріатові внутрішніх справ (НКВС). Звільнили її від цього тягаря лише у 1961 р., коли Архівне управління підпорядкували Раді міністрів УРСР. Варто пригадати, що саме на 1937–1938 рр. в Україні припадає пік політичних репресій, масового винищення потенційних противників радянської влади, виконавцем яких були саме органи НКВС. Тому це підпорядкування було своєрідною мобілізацією на виявлення політичних ворогів.

Керівництво архівних установ не обиралося, а призначалося «зверху». І тут «верхи» керувалися політичною доцільністю, а не ідеєю збереження культурної спадщини чи соціальним прагматизмом.

Обмеження і контроль за видавничою діяльністю знову поєднали з політичними замовленнями архівістам. Варто пригадати потужну політичну кампанію, якою стало відзначення 40-річчя перемоги більшовицької революції. По всій Україні було організовано і профінансовано видання збірників архівних документів і матеріалів з нагоди цієї події [5-11]. Причому це політичне замовлення несло і російські національні форми, більшість збірників документів, їх археографічна частина була російськомовною.

Архівісти центральних установ мусили долучитися до пропагування 300 річчя «возз'єднання України з Росією», наслідком чого стала підготовка і випуск збірників «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы» [12], «Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.» [13].

Логіка суспільного розвитку 60-х рр. ХХ ст. привела до створення двох нових центральних архівів – Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР (1966 р.) та Центрального державного архіву науково-технічної документації УРСР (1969 р.).

У 60-х рр. більшість центральних і обласних архівів України впорядкували та опублікували свої путівники, відкривши тим самим ширші можливості для істориків, дослідників у вивченні та осмисленні архівної спадщини [14-16].

Особливо ангажованою стала кампанія залучення архівістів до підготовки і проведення ювілейних заходів, присвячених 100-річчю з дня народження В. Леніна. Всі центральні і обласні архіви отримали завдання виявляти документи і матеріали про діяльність В. Леніна. Рапортували, що виявили і взяли на спеціальний облік понад 7 тис. таких документів [17, с. 26-27]. Бутафорія рапортів, звітування про опрацювання мільйонів справ і сотень тисяч томів друкованих видань, почесні грамоти, урочисті збори – типові ознаки тієї політичної кон'юнктури, якою жили архіви України другої половини ХХ ст.

Великим позитивом стала участь архівістів у науковому проекті 60-х – початку 70-х рр. ХХ ст., який, безумовно, не обійшовся й без яскравої політичної складової, – створенні 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» [18].

70-ті роки ХХ ст. знову посилили партійно-бюрократичне регулювання архівної сфери в Україні. Політика «застою» консервувала зміст роботи архівних установ, повертала їх до пропаганди, ювілейних заходів, експлуатування ідеологічних міфів, довідково-інформаційної служби, продукувала «малі форми використання архівних документів в політичних та народно-господарських цілях».

Актуальні суспільно значущі наукові проекти і якісна перебудова української національної архівної системи, принципова зміна її пріоритетів стали можливими лише зі здобуттям Україною державної незалежності.

Ці зміни забезпечило українське законодавство і, зокрема – «Закон України про Національний архівний фонд та архівні установи» від 24 грудня 1993 р. Він впровадив нове поняття – «Національний архівний фонд України». Концептуально змінювалася філософія вітчизняної архівної справи. Чітко задекларовано зміст державної політики у сфері архівної справи: «Ст. 3. Держава гарантує умови для зберігання, примноження та використання Національного архівного фонду, сприяє досягненню світового рівня в розвитку архівної справи і веденні діловодства» [19].

Його принциповими положеннями стали деполітизація, департизація, декомунізація, політичний плюралізм, рівне ставлення до різних ненасильницьких ідеологій та усіх форм власності, відкритість архівів.

Потужного розвитку набув науковий напрям діяльності архівної системи. 1 листопада 1994 р. почав свою роботу Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (УНДІАСД).

Сприяючи розвиткові громадських ініціатив, постала Спілка архівістів України.

Було дозволено створення організацій, спілок, підприємств з правом надання архівних послуг.

З'явилися нові наукові видання, ініційовані архівістами у співпраці з істориками закладів науки і освіти, державними установами, громадськими організаціями тощо. Деякі з цих видань отримали високий рейтинг визнання у фаховому середовищі, як то: «Студії з архівної справи та документознавства», «Пам'ятки», «Сумський історико-архівний журнал». Останній, зокрема, увійшов у список чинних фахових видань Міністерства освіти і науки України 2020 року.

Суттєвими стали здобутки диджиталізації центральних і обласних архівів останнього десятиліття, створення електронних архівів, електронних копій архівних документів для фонду користування тощо.

Величезний прорив у дослідженні вітчизняної історії ХХ ст. забезпечило відкриття користувачам Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Урядовою постановою від 21 грудня 2016 р. утворено окрему цивільну державну установу – Галузевий державний архів Українського інституту національної пам'яті, якому будуть передані носії архівної інформації репресивних органів за 1917–1991 роки [20]. Все це прояви і наслідки якісних політичних змін в українській державі, неоціненні кроки на шляху демократизації суспільства, забезпечення незворотності його поступу.

Таким чином, історія архівної справи в Україні ХХ–ХХІ ст. демонструє інтегральний зв'язок між нею та державно-політичними і

суспільними трансформаціями. Радянська політична система ідеологізувала архівну галузь, навантажувала архіви обслуговуванням політичних інтересів, вимагала від них підтвердження політичних міфів, обмежувала творчу ініціативу. Демонтаж цієї системи став чинником реальних змін у суспільстві та архівній галузі зокрема. Архіви показали свою спроможність ефективно сприяти цим позитивним змінам.

Джерела та література

1. Історія і сьогодення. URL: <https://archives.gov.ua/ua/історія-і-сьогодення> (останній перегляд: 27.03.2020)
2. 1 июня. Декрет о реорганизации и централизации архивного дела. *Декреты Советской власти*. Том II. 17 марта – 10 июля 1918 г. Москва: Гос. издат-во полит. литературы, 1959. С. 383–385.
3. Про охорону архівів. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1922. № 46. Ст. 681. С. 804–805.
4. Про єдиний державний архівний фонд УСРР. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1925. № 101. Ст. 556. С. 1430–1433.
5. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. Сб. документов и материалов. В 3-х т. Киев: Госполитиздат, 1957.
6. Борьба за власть рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.): документи й матеріали. Хмельницький: Хмельницьке обл. газетне вид-во, 1957. 308 с.
7. Борьба работников і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920). Кіровоград: Обл. вид-во, 1957. 350 с.
8. Борьба за Советскую власть в Крыму: документы и материалы. Т. 1. (март 1917 г. – апрель 1918 г.). Симферополь: Крымиздат, 1957. 320 с.
9. За власть Советов. Сб. документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917–1920 гг. Запорожье: Запорожский облгиздат, 1957. 278 с.
10. Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917–1920 гг.). Сб. документов и материалов. Полтава, 1957. 228 с.
11. Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917–1920 гг.). Сб. документов и материалов. Сумы, 1957. 392 с.
12. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы / Ред. П. П. Гудзенко и др. 3 т. Москва: Из-во АН СССР, 1954.
13. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / АН Украинской ССР, Ин-т истории; Сост. А. З. Барабой и др. Киев: Наук. думка, 1965. 828 с.
14. Державний архів Полтавської області. Путівник / Відп. за випуск А. Г. Момот. Харків: Харків. книжк. вид-во, 1959. 244 с.
15. Вінницький обласний державний архів. Путівник / Упоряд.: А. Г. Бабенко та ін. Вінниця: Вінниц. обл. книжк.-газетне вид-во, 1960. 318 с.
16. Волинський обласний державний архів у місті Луцьку. Путівник / Упоряд.: П. В. Кашевський та ін. Львів: Каменяр, 1964. 251 с.
17. Державні архіви Української РСР / Відп. ред. О. Г. Мітюков. Київ: Наук. думка, 1972. 200 с.

18. Верменич Я. В. «Історія міст і сіл Української РСР». *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorija_mist_i_sil_URSР (останній перегляд: 27.03.2020)
19. Закон України про Національний архівний фонд та архівні установи. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12/ed20140419> (останній перегляд: 30.03.2020)
20. Про створення галузевого державного архіву Українського інституту національної пам'яті. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2016 р. № 1000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-2016-p> (останній перегляд: 30.03.2020).

УДК 930.253:627.8(477.53)

Олег Бабенко
(м. Кропивницький)

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГІДРОВУЗЛА

Йдеться про джерельну базу досліджень історії спорудження Кременчуцької ГЕС, зокрема й документи Державного архіву Полтавської області, що відображають деякі важливі аспекти процесу будівництва гідровузла. Документи стосуються головними чином проблеми переселення мешканців зони затоплення водосховища ГЕС, санітарної очистки дна майбутнього водосховища, проблеми створення захисних дамб для обмеження зони затоплення та порятунку населених пунктів, територій та промислових об'єктів.

***Ключові слова:** історія України, Кременчуцька ГЕС, Полтавська область, документальні джерела.*

Кременчуцька гідроелектростанція, побудована у 1955–1960 рр., на момент початку експлуатації була одним з найбільших промислових об'єктів, зведених у післявоєнний період в Українській РСР. При цьому водосховище, що виникло внаслідок будівництва станції, було також найбільшим у республіці [1]. Масштабне будівництво вимагало мобілізації фінансових і трудових ресурсів фактично усієї республіки, а стосовно кваліфікованої робочої сили гідробудівельників – і всього Радянського Союзу [2].

Загалом, економічний ефект від пуску в експлуатацію КремГЕС отримала майже уся Україна. Проте під час її спорудження найбільше навантаження від втрат соціально-економічного та витрат фінансового характеру припало на долю Кіровоградської, Полтавської та Черкаської областей, що безпосередньо прилягали до зони будівництва, у зв'язку з чим їхні значні території були затоплені чи підтоплені рукотворним Кременчуцьким морем. Важкий тягар